

POLITIČKA OPOZICIJA U KRALJEVINI (SHS) JUGOSLAVIJI

ABSTRACT: Na osnovu dosadašnjih historiografskih dostignuća i sopstvenih istraživanja autor ukazuje na neke od najvažnijih činilaca i problema u delovanju političke opozicije. Pažnja je koncentrisana na srpsku i hrvatsku opoziciju, koje su bile najizrazitije, ali su se međusobno razlikovale – najpre u razlozima postanka, a otuda i u metodama političke borbe.

Postojanje i delovanje opozicije u demokratskim državama sastavni je, prirodni i nužni deo njihovih parlamentarnih sistema i političkog života. Prema teoretičarima parlamentarnog prava, njena je »opšta funkcija da vladu kontroliše, u ime javnog mnjenja, zapravo u ime naroda takode, jer je i manjina od naroda birana, i ona ima takode pravo da govori u ime naroda«. U parlamentu ona ne može »da spreči... većinu da donosi zakone i odluke iz doma- na državne politike, ali ima neprikosnovenno pravo da sa govornice parlamenta kaže svoje mišljenje o valjanosti tih zakona i te politike. Time bi- račko telo, odnosno narod, dobija mogućnost da objektivnije ocenjuje 'da li se državom dobro upravlja ili ne'«. ¹

U velikim zapadnoevropskim državama, koje je pariski profesor prava Bar- telemi zvao »punoletnim demokratijama«, ² aktivnost opozicije legalizovana je koliko ustavnim odredbama i parlamentarnim (skupštinskim) poslovnicima, toliko tradicijom, vekovnim iskustvom i visokom političkom kulturom. Govoreći o dometima demokratije u Velikoj Britaniji, Milan Grol je, između ostalog, podsećao da se opozicija u britanskom parlamentu »naziva... još uvek opozicija Njegovog veličanstva, a položaj šefa opozicije... priznaje se kao javna služba, s platom. To sve, razume se, ne obavezuje ni opoziciju ni njenog šefa, ali to ispoljava jedno široko prosvećeno shvatanje odnosa u javnom živo- tu, osveštava borbu ideja kao blagotvornu i daje visoku cenu slobodi mišlje- nja. Otvorenost s kojom se na javnim skupovima i u štampi pretresaju naj- spornija pitanja, pred publikom vaspitanom da sasluša svako mišljenje,

¹ Đorđe Stanković, *Nikola Pašić i parlamentarizam u Srbiji i Jugoslaviji, Teorijske osnove i isto- rijska praksa 1914–1926*, »Istorija 20. veka«, br. 2/1996, str. 20.

² Videti: Dragoljub Jovanović, *Čehoslovačka – tvrđava demokratije*, »Pregled«, knj. XIV, sv. 175– 176, juli–avgust 1938, str. 390.

jedinstvena je. Slobodu tu, koja nije propisana zakonom, britanski građanin odmerava sam, sa svojom svešću o odgovornosti».³

Politička scena Kraljevine (SHS) Jugoslavije bila je daleko od ovakve ili slične idilične slike. Od nekakvog željenog demokratskog ideala udaljavali su je nizak stepen političke kulture, odsustvo demokratskih tradicija u nekim njenim pokrajinama, mešanje vanparlamentarnih faktora, preplitanje različitih interesa i problema, među kojima se izdvajao nacionalno-politički, postojanje mnoštva stranaka – čak 44 na skupštinskim izborima 1925. godine, česte smene ne samo režima već i ideologija. Celovito proučavanje jugoslovenske političke opozicije uključuje zbog toga poznavanje gotovo celokupne istorije Kraljevine. Mnogi aspekti opozicionog delovanja teško su ili nikako razumljivi bez razumevanja jugoslovenskog društva u tom vremenu, njegove inteligencije, građanstva, seljaštva, radništva i drugih slojeva. Istoriografska analiza društva, odnosno društvenih slojeva, međutim, tek je u začetku, mada do sada objavljeni radovi raduju svojim dometima i pružaju pravi temelj za nastavak istraživanja u tom smeru.⁴ Na drugoj strani, ako govorimo o političkoj opoziciji, srpskoj ili hrvatskoj na primer, moramo zaći duboko u 19. vek, u vreme nastajanja srpske nacionalne države, stvaranja nacionalnih programa, formiranja prvih modernih političkih partija, ustavnih borbi, prvih koraka u parlamentarizmu. U svemu tome često su koreni mnogih docnijih dešavanja. Naš rad otuda nema ambiciju da pruži iscrpan odgovor na pitanje: šta je politička opozicija u Kraljevini (SHS) Jugoslaviji? Na ovim stranicama pokušaćemo da ukažemo na nekoliko važnih činilaca njenog egzistiranja i angažmana, koncentrišući pažnju na srpsku i hrvatsku građansku opoziciju. Jugoslovenske opozicije kao celine nije bilo i to ni u jednom od perioda na koje se najčešće – upravo sa stanovišta postojanja ili nepostojanja parlamentarnog-demokratskog sistema, deli istorija Kraljevine u vremenu do Drugog svetskog rata: periodu »ograničenog« ili »krnjeg« parlamentarizma do 1929. godinama »otvorene« diktature do 1931. i potom pseudoparlamentarizmu u kojem je postojala skupština bez parlamentarnog obeležja. Mada su u pitanju tri sadržajno različite vremenske celine, neka uopštavanja i povlačenje linije razvoja ipak su mogući.

Po snazi i obimu delovanja srpska i hrvatska opozicija bile su najjače. Pored toga, u njihovim sudarima ili saradnji prelamali su se i nacionalno-politički zahtevi drugih opozicija – slovenačke, muslimanske, crnogorske i makedonske o kojoj najmanje znamo i koja nije bila stranački organizovana. Slovenska ljudska stranka (SLS) i Jugoslovenska muslimanska organizacija (JMO) – politički predstavnici Slovenaca i muslimana, neretko su paktirale sa vladajućim režimima i vladama, dajući im ponekog ministra i naplaćujući svoju podršku nizom povlastica i dobitaka – od ličnih do širokih pokrajinskih i verskih, o čemu je u historiografiji već pisano.⁵

³ Milan Grol, *Iskušenja demokratije*, Beograd 1991, str. 10.

⁴ Videti: Milosav Janičijević, *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije*, Beograd 1984; Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, I–III, Beograd 1996–1997; Ljubodrag Dimić, *Srbi i Jugoslavija, Prostor, društvo, politika, Pogled sa kraja veka*, »Istorija 20. veka«, br. 1/1997, str. 7–34.

⁵ Poredivši u jednom predavanju uticaj Slovenije i uticaj Vojvodine na državnu politiku, ekonomista i sociolog Mirko Kosić, član Glavnog odbora Narodne radikalne stranke, obrazlagao je zašto je uloga Slovenije neuporedivo veća: »Slovinci ne samo što se brinu za svoje nego odlučuju i za celu državu... To je usled toga što su Slovenci jedna zasebna narodnost s posebnom nacionalnom svešću. (Kod njih je i jugoslovenstvo bilo shvaćeno više kao partiska stvar). Oni imaju svoj poseban interes koji svi zajednički štite, pa bilo da su klerikalci ili liberali ili ma šta drugo. Oni su u jednom frontu prema drugima u borbi za svoje zajedničke interese«. »...budimo iskreni«, dodao je. »Beograd je smatrao da

U jugoslovensku državu Srbi iz Srbije ušli su sa najviše političkog i parlamentarnog iskustva i sa najrazvijenijom političkom mišlju. S obzirom na njihovu ulogu osloboditelja i ujedinitelja poneli su i najveći deo odgovornosti u organizovanju nove države. Taj teret kao da je bio pretežak za generaciju srpskih (srbijanskih) političara i državnika, umornih i iscrpljenih posle jednovjekovnih nacionalnih žudnji i stremljenja. Po mišljenju prof. Branka Petranovića, »pokazalo se da Srbija, uspešni vojni i politički Pijemont, nije ispala i uspešan civilizacijski predvonik. Da li je ona to mogla i postati sa demografski iscedenim stanovništvom posle tri rata, sa nerazvijenom i uništenom u ratu industrijom? Školovani vojni kadar i plejada velikih naučnika i političara Srbije na početku veka neće nikada u Kraljevini doći do izraza svojim državno-političkim stvaralaštvom kao u jedinstvenoj, homogenoj Srbiji u predvečerje završnih nacionalnooslobodilačkih ratova. Umor je učinio svoje a novi problemi su prerastali stare poglede i rešenja. Kod vojnog kadra i ljudi od politike kao da možemo pratiti stalno silaznu, degenerativnu liniju. Srbija je u državnoj i političkoj sferi ostala i bez velikih ličnosti sposobnih da se ponese sa problemima nove države i s jednom kvalitativno novom istorijskom situacijom.«⁶

Kao što u stranačko-političkom, pa i u celokupnom narodnom životu nije nastala stranka koja bi odigrala onu ulogu koju je u vremenu organizovanja moderne srpske države imala Radikalna, tako ni u preostaloj grupi srpskih političara nije naden naslednik Nikole Pašića. Među onima koji su kao šefovi ili prvaci stranaka najčešće bili u opoziciji isticali su se Ljubomir Davidović (Demokratska stranka), Jovan Jovanović-Pižon (Savez zemljoradnika), Jaša Prodanović (Republikanska stranka), Aca Stanojević (Radikalna stranka), Milan Groh (Demokratska stranka), Svetozar Pribičević (Samostalna demokratska stranka), Dragoljub Jovanović (Savez zemljoradnika). Nijedan od navedenih političara nije, međutim, i pored toga što su većinu njih krasile vredne ljudske i političke osobine, imao autoritet Nikole Pašića. U drugoj deceniji postojanja Kraljevine, kada su se kao opozicione stranke jasno izdvojile Radikalna, Demokratska i Zemljoradnička, njihovi šefovi – Ljuba Davidović, Aca Stanojević i Jovan Jovanović-Pižon, bili su stranačke relikvije nespornih moralno-političkih autoriteta, ali sa malo uticaja na rešavanje mnogostruke krize u Kraljevini. Po rečima Miloša Trifunovića, Radikalna stranka se ponosila »svojom starinom g. Acom Stanojevićem koji predstavlja lepu radikalsku prošlost«⁷ i u kome je »Hrvatski dnevnik« video zaštitni stranački znak.⁸ U tridesetim godinama Ljuba Davidović je stao na čelo

sa Slovenačkom treba da drži u šahu Hrvatsku! Samo zbog toga Slovenačka je toliko favorizirana i došla do tako velikog uticaja u državi« (*Trgovinski glasnik*, Beograd, 13. mart 1940; *Jugosloven*, Velika Kikinda, 14. mart 1940). I, u tome je, mislimo, suština slovenačkog stava prema zajedničkoj državi, kao i odnosa na relaciji Beograd–Slovenija.

⁶ Branko Petranović, *Jugoslovensko iskustvo srpske nacionalne integracije*, Beograd 1993, str. 27. U nepotpisanom elaboratu pod nazivom »Privatna inicijativa u nacionalno-kulturnom radu posle oslobođenja i ujedinjenja 1918« njegov autor je, pored ostalog, napisao: »Za mlade narode kao i za mlade ljude veliki uspeši kriju u sebi velike opasnosti. Nečuvene pobeđe, koje (je) srpski narod izvojevao u ratovima 1912–18 sa Srbijom i Crnom Gorom na čelu udarile su nam bile u glavu. Oslanjajući se na pobeđu u ratu, mi smo verovali da za nas nema nerešivog problema prilikom uređivanja novostvorene države. Zaboravljajući da se države stvaraju često puta srećno dobivenim bitkama, ali se održavaju dugim i strpljivim radom, mi smo sva pitanja uzimali površno, tako rešavali, prepuštajući slučajnosti ili sticaju prilika da nam povremeno daju direktive« (Arhiv Jugoslavije /AJ/, z. Jovan Jovanović-Pižon, 80–52–25).

⁷ Govor održan na zboru u Sarajevu, aprila 1940 (*Pravda*, 15. IV 1940).

⁸ *Hrvatski dnevnik*, 4. II 1940.

srpske opozicije, svemu slobodoumnom u Srbiji postajući »čika Ljuba« i »maršal demokratije«, ovaploćenje najboljih srpskih narodnih i demokratskih osobina. Smatran je političarem sa najviše dobre volje, istinskom nacionalnom veličinom u kojem ih nije mnogo ostalo. O tome možda najbolje svedoči pismo dalmatinskog episkopa Irineja, upućeno Jovanu Jovanoviću-Pižonu u martu 1939. godine. »Čujem da je g. Davidović ozbiljno bolestan«, pisao je episkop. »Oprosti mi Bože, ali ovo ne bi bio momenat za njegovu smrt. Taj stari Gospodin treba još da proživi...«⁹ Kada je u februaru naredne godine »stari Gospodin« umro, u toku nekoliko dana utihnule su političke i nacionalne strasti, održani mnogi govori potrešenih savremenika.¹⁰ Sticao se utisak da je sa njim pokopana i jedna već nepostojeća Srbija koju je najbolje predstavljao. Nekoliko decenija kasnije, Dragoljub Jovanović je napisao da je srpska opozicija bila »srećna što je na svome čelu imala tako širokogrudog šefa«.¹¹ Ali, pitanje je šta je Ljuba Davidović mogao da učini i šta je učinio, osim što je doslednim i poštenim političkim stavom spašavao čast demokratski opredeljenih Srba?

Njegov naslednik na vrhu Demokratske stranke, Milan Grol, bio je političar osobenog senzibiliteta; po rečima Desimira Tošića, »izuzetno inteligentan i imaginativan, pun političkog temperamenta i trajnog ubedenja«, odgajan pod uticajem devetnaestovekovne Francuske u kojoj je politika često »išla pod ruku sa književnošću«. Da li je otuda u njegovom razmišljanju i rasuđivanju bilo »daleko više moralizatorske politike nego političke celishodnosti«?¹² Milan Grol je, rekli bismo, bio primer srpskog opozicionog političara sa obrazovanjem, ličnim i političkim poštenjem – ako se to, čak i u politici, sme dvojiti? – dobrom voljom i lepom idejom, ali nekako teško primenjivom, nesposobnom da »prodre u mase« i ponese ih. Kada je o njegovim demokratskim uverenjima reč, primetno je dobro poznavanje demokratskih sistema u Evropi, moguće i oduševljenje njima, ali u isti mah i poštovanje jednostavnosti seljačke demokratije Kraljevine Srbije. Govoreći o uticaju koji su »dve seljačke revolucije i organizovanje države svojom glavom« imali na sazrevanje srpskog naroda i stvaranje nacionalne discipline, zaključivao je kako je ta »prirodna demokratija, ponikla iz prokušane solidarnosti, došla do izraza pre no što ju je nepismen seljak mogao učiti iz knjiga«. U iskusejima koja su predstojala, ona je »morala... i poklecati, ali se iza svakog pokleknuća taj narod dizao s većim zamahom snage. Ono što je ta snaga ostvarila iza 29. maja 1903. pre ratova i kroz ratove 1912–13. i 1914–18. ostaće sveđočanstvo demokratskog duha i visoke svesti«.¹³

Ovakvo dvojako demokratsko vaspitanje karakterisalo je, imamo utisak, većinu srpskih opozicionih političara. Ako i nisu bili školovani u nekoj od zapadnih demokratskih zemalja, u svojoj su zemlji obrazovani pod njihovim uticajima. Teško je reći, čak i u pojedinačnim primerima, da li je strani uticaj bio jači ili slabiji od onog svakodnevnog iskustva koje je pružalo »osvajanje« parlametariz-

⁹ AJ, z. Jovan Jovanović-Pižon, 80–35–709.

¹⁰ Videti: *Spomenica Ljubomira Davidovića*, Beograd 1940; *Srpski književni glasnik* (SKG), knj. LIX, br. 16, 16. III 1940, str. 471–473.

¹¹ Dragoljub Jovanović, *Ljudi, ljudi...*, II, Beograd 1975, str. 30.

¹² Desimir Tošić, »20–godišnjica smrti Milana Grola«, *Naša reč*, br. 240, London, decembar 1972, str. 5–6.

¹³ Milan Grol, *n.d.*, str. 104, 146. U godinama emigracije u Londonu, 1941–1945, Milan Grol je u pismu upućenom prof. Slobodanu Jovanoviću napisao kako u srpsko »seljačkom narodu demokratija nije samo političko osvedočenje, nego i način življenja« (Milan Grol, *Londonski dnevnik 1941–1945*, Beograd 1990, str. 746).

ma u Kraljevini Srbiji, tim pre što su gotovo svi srpski političari sa vrha politički sazrevali upravo u tom periodu. U vremenu Kraljevine (SHS) Jugoslavije uočljiva je njihova težnja da se dostigne nivo zapadnih, visoko razvijenih demokratija ili da se barem iz njihove parlamentarne prakse preuzme ono što bi moglo zaživeti u jugoslovenskoj državi. Istovremeno, međutim, oseća se i nekakav »žal« za jednostavnošću demokratskih odnosa u Kraljevini Srbiji. Taj političko-nacionalni sentiment jačao je vremenom, postajući izrazitiji produbljivanjem krize u Kraljevini (SHS) Jugoslaviji. Sve više se okretalo proteklim godinama i »zlatnom dobu« Kraljevine Srbije, idealizovanom u skoro svim njegovim segmentima, a demokratskom pogotovo.

Takvom stanju političke svesti doprinosila je opšta srpska politička razbije-
nost, čiji je dobar pokazatelj bila stranačka podeljenost. Već se odmah po ujedi-
njenju pokazalo da će jedinstveni front srpskih stranaka biti teško ostvariv. Pod
uticajem regenta Aleksandra obrazovana je Jugoslovenska demokratska stranka,
nastala 1919. godine spajanjem tri stranke iz Kraljevine Srbije – Samostalne radi-
kalne, Liberalne i Naprednjačke, slovenačkih liberala, manjih političkih grupa iz
Bosne i Hercegovine i Makedonije i velike Hrvatsko-srpske koalicije sa prostora
bivše Austrougarske. »Okupljajući u svojim redovima predstavnike, pored Srba, i
jednog dela Hrvata i Slovenaca, ova stranačka formacija davala je privid da se na
jugoslovenskoj osnovi može ponajbolje konsolidovati nova država«. ¹⁴ Pored Ko-
munističke partije Jugoslavije, jedina prava jugoslovenska stranka, »bila je velika
nada prosvetljenih i naprednih ljudi iz svih krajeva nove države«. ¹⁵ Njenim je na-
stajanjem, međutim, sprečeno stranačko ujedinjenje radikala i demokrata, čija bi
udružena snaga mogla da ugrozi uticaj regenta Aleksandra, a na drugoj strani
bude moćan integrativni faktor države u nastajanju. Jedinstveni radikalsko-de-
mokratski front u tom vremenu nije odgovarao ni radikalima, uvek sklonim da
čuvaju svoju stranačku tradiciju i individualnost, kao ni Hrvatsko-srpskoj koalici-
ji, koja je u takvoj sprezi videla opasnost za svoju jugoslovensku orijentaciju. Dve
stranke, sa najvećim brojem Srba, zajednički su donele prvi ustav Kraljevine
SHS, Vidovdanski (1921), a potom se razišle. ¹⁶ Radikali su i dalje – sve do 1929.
godine, obrazovali većinu vlada, a demokrati, gotovo stalno u opoziciji, postali
neka vrsta njihovog korektiva. Dve stranke ponovo su se »srele« – ne na vlasti,
već u opoziciji – po proglašenju kraljeve lične vladavine, ostajući zajedno u opo-
zicionom stavu – sa prekidom u 1935. godini, sve do rata.

Prešavši početkom dvadesetih godina u opoziciju, posle čega su retko
učestvovali u vladama, demokrati su žestoko napadali vladajuću Radikalnu
stranku, čije je drobljenje u međuvremenu nastavljeno. U tome su imali podršku
drugih srpskih stranaka iz opozicije: Republikanske, koja nikada nije ušla u vladu,
i Saveza zemljoradnika, čiji je član dr Branko Čubrilović postao prvi zemljo-
radnički ministar u avgustu 1939. Sadržina i ton napada na radikale nisu pri tome
mnogo zaostajali iza besomučne kritike koju im je upućivala hrvatska opozicija. ¹⁷

¹⁴ Branislav Gligorijević, »Stvaranje prečanskog fronta u Hrvatskoj i političke posledice (1927–1941)«, *Jugoslovenski istorijski časopis* (JIC), br. 1/1997, str. 93.

¹⁵ *Demokratija Milana Grola*, predgovor Desimira Tošića, Haro (Velika Britanija) 1990, str. 15.

¹⁶ Nikola Pašić je docnije izjavio kako je »iskoristio Demokratsku stranku za ono za što se mogla iskoristiti, a to je bilo donošenje Ustava«, po njegovom mišljenju najvažnijeg zadatka nove države. Posle toga, više ga ništa nije vezivalo »ni prema demokratima, ni prema kralju«, koji je radikalsko-demokratsku koaliciju »postavio kao glavni uslov« za njegovu vladu (Lazar Marković, *Uspomene*, neobjavljeno; citirano prema: Đorđe Đ. Stanković, *Nikola Pašić i Hrvati 1918–1923*, Beograd 1995, str. 77).

¹⁷ Videti: *isto*, str. 9–82.

Analiza osude kojoj je srpska opozicija podvrgla radikale i njihovog šefa Nikolu Pašića navodi nas na razmišljanje o jednoj, čini nam se, važnoj činjenici. U vrhovima sve tri navedene partije nalazili su se bivši članovi Radikalne stranke. U prvoj njenoj deobi, 1901. godine, izdvojili su se samostalni radikali – Ljubomir Stojanović, Ljubomir Živković, Jaša Prodanović, Ljubomir Davidović, Milan Grol, Milorad Drašković i drugi, koji su u svom »Odjeku«, pokrenutom 1902. godine, sve vladine postupke »zasuli... ljutim sarkazmom i oštrom ironijom«. ¹⁸ Deobom Samostalne radikalne stranke krajem Prvog svetskog rata nastala je Republikanska stranka Ljubomira Stojanovića i Jaše Prodanovića, demokratska i principijelna, bez mnogo uticaja na politički život, ali uvek u nepomirljivoj opoziciji i sa istom ulogom samostalske »moralne žandarmerije«. Cepanjem Demokratske stranke 1923. godine i njenim daljim osipanjem među demokratima su ostali najvećim delom bivši samostalci, odnosno bivši radikali. Prvaci Saveza zemljoradnika, Jovan Jovanović-Pižon, tadašnji, i Milan Gavrilović, budući partijski šef, takode su bili radikali. Milan Gavrilović je neko vreme bio i sekretar Nikole Pašića. Potvrđuje li njihova kritika nekadašnjih partijskih saboraca staro pravilo da u politici najviše mrze »otpadnici«? »Svi radikali koji su se trgli sa zla puta, nemilosrdno su odbačeni«, zaključivao je Jaša Prodanović. ¹⁹ A, upravo je njima »Nova Evropa« ustupila prostor u svom broju posvećenom proslavi 80-godišnjice Nikole Pašića.

Radikali su u ovom broju »Nove Evrope« optuženi za sve probleme u jugoslovenskoj državi. Urednik Milan Ćurčin prebacio im je, kao i njihovom vodi, već u prvoj svojoj rečenici, bezidejnost i beznačelnost, čineći ih potom odgovornim za privrednu krizu i »unutrašnji politički kaos iz kojega ne vidimo izlaza«. Tvrdeći da će se Radikalna stranka »ugušiti« i »rasturiti« u »crnoj reakciji« u kojoj se tada nalazila, pitao se, međutim: »Kad radikali padnu, ko će prihvatiti njihovo nasleđe?« ²⁰

U nizu objavljenih članaka sa najviše jetkosti pisao je Jaša Prodanović, istim tonom kojim je nekada uređivao »Odjek«. Po njegovim rečima, radikalima je još krajem 19. veka »dosadilo opozicionarstvo, pošto im se najpre usladila vlast«, čije je uzimanje postalo jedina njihova briga. Jer, »oni sve daju za vlast, a vlast ni za šta«. Pošto su prodali »čast za vlast«, odbacili su načela i uništili moral. »Danas od radikalizma nema ni traga ni glasa«, tvrdio je. »Ono što se tim imenom zove, to je jedna trgovačko-politička konzorcija koja slepo sluša Nikolu Pašića i snažno pomaže bogaćenje njegova sina i drugih radikalskih prvaka... To je danas najreakcionarnija politička grupa u našoj zemlji, koja nije ostala verna nijednom jedinom svom ranijem načelu«. OGREZLI U KORUPCIJI, radikali su ugušili javnu reč, na vlasti vršili »krvav šenluk«, falsifikovali izbore praćene nasiljem, pogazili zakone, uveli »obesno partizanstvo« u vojsku, škole i sudove, unizili sve pravne ustanove... »Otkako je naše zemlje«, zaključivao je Jaša Prodanović, »odvratnije političke koterije od ove nije bilo. Nijedna nije bila u isto vreme ovako krvava i ovako prljava«. ²¹

Blažim tonom, bez tako strašnih kvalifikativa, pisao je Ljuba Davidović, ističući da je glavni uzrok slabljenja Radikalne stranke bilo napuštanje programa, koji je »potpuno zaboravljen« i kojeg verovatno ne poznaje više od »stotinjak lju-

¹⁸ Jaša Prodanović, »Radikalna stranka«, *Nova Evropa*, knj. XIII, br. 12, 22. VI 1926, str. 391.

¹⁹ *Isto*, str. 394.

²⁰ Milan Ćurčin, *Jugoslavija pod radikalskim režimom*, isto, str. 381–386.

²¹ Jaša Prodanović, *n.d.*, str. 386–394.

di«. Jer, »zaboravio ga je i sam g. Pašić«. Zabrinut za razvoj političkog života, šef demokrata je primećivao da u zemlji nema velikih stranaka, dovoljno snažnih da bez koalicionih partnera obrazuju »jaku parlamentarnu vladu«, kao što je nekada mogla Radikalna stranka. Ona je iza sebe imala »većinu naroda malene Srbije. Imala je, pa je izgubila«. ²²

Upravo u slabljenju Radikalne stranke Milan Grol je video najbitniji razlog nesređenosti prilika i odnosa u Parlamentu. Po njegovom mišljenju, »načelno i moralno razbijena«, ona je umesto prečišćavanja i sabiranja sopstvenih radova »veštački povećavala broj svojih predstavnika u Parlamentu«. Taj novi elemenat, koji nije imao ni uverenja, ni tradiciju, ni odgovornost pred biračima, povećavao je »haos« u Skupštini i celom javnom životu. ²³

Napuštanjem saradnje sa radikalima i okretanjem ideji revizije Ustava, Demokratska stranka, a potom i druge srpske stranke, susrele su se sa hrvatskom opozicijom na čijoj je strani već ranih dvadesetih godina isprednjačila Hrvatska republikanska seljačka stranka (HRSS) Stjepana Radića. Aktivnosti koje je ova stranka preduzimala u svom otporu vladajućim režimima, ustavnim rešenjima i jugoslovenskoj državi unele su u parlamentarnu i vanparlamentarnu praksu neke nove metode političko-nacionalne borbe, većim delom strane i neprihvatljive srpskoj opoziciji.

Jedan od često korištenih metoda bila je opstrukcija. Kao oblik suprotstavljanja vladinoj većini u skupštini srpske stranke su je koristile već u vreme vladavine Aleksandra Obrenovića. Posle deobe Radikalne stranke, najčešće i najuspešnije su je upotrebljavali samostalci. »...nikada nijedna stranka nije u upotrebi opstrukcije postigla takvu virtuoznost kao samostalci«, zabeležio je prof. Slobodan Jovanović. »Među njima je bilo nekoliko advokata koji su na polje parlamentarne borbe prenosili staru advokatsku veštinu 'odlaganje ročišta', i koji su imali načina da začas ukoče sav skupštinski rad«. Protiv opstrukcije se borilo, ali se smatralo da je ne treba potpuno onemogućiti, jer je u novom ustavnom stanju posle 1903. godine ostala kao »jedino sredstvo protiv svemoći skupštinske većine«. Kralju je bilo onemogućeno mešanje u stranački život, gornji dom nije bio predviđen u ustavu, a javno mnjenje još nije bilo dovoljno snažno. Opstrukcija je tako ostala jedino što je ograničavalo skupštinsku većinu, prisiljavajući je da se »obuzdava« i »umerava«. ²⁴

U novoj državi opstrukcija je, uz poslaničku apstinenciju i često nepostojanje kvoruma, ometala već rad Privremenog narodnog predstavništva. Sazivanjem Ustavotvorne skupštine to je preneto i na njena zasedanja, a potom i u redovnu zakonodavnu Skupštinu. Delovanjem hrvatske opozicije opstrukcija je izašla iz Skupštine i prenela se na državu.

²² Ljubomir Davidović, *Ko može sa radikalima, i sa Pašićem*, isto, str. 405–409. Mada je Ljuba Davidović u ovom članku podsećao, kao i drugi autori, na neslavno držanje Nikole Pašića u Timočkoj buni i Ivanjanskom atentatu, deset godina kasnije izjavio je na jednom zboru u Zaječaru: »Nikola Pašić i ja, njegova i moja stranka bile su često puta i neprijateljske, ali Pašićevu vrednost ne može niko poricati. On se glavom zalagao za ovu zemlju. Bio u inostranstvu nekoliko godina i otišao van granica ali uvek je vodio borbu za narodna prava. On je donosio sudbonosne odluke za narodni život, ali u tome nije grešio nikad. Sitne greške, koje je činio pored krupnih izvršenih stvari morale su bezuslovno da se pojave. Mi to Pašiću nismo zamerali niti ćemo zamerati...« (AJ, I. Centralni presbiro, 38–348–496).

²³ Milan Grol, »Naš parlamentarizam (njegove vrline i njegove mane)«, *Nova Evropa*, knj. XIII, br. 1, 11. I 1926, str. 18.

²⁴ Slobodan Jovanović, *Radikali i samostalci, Iz istorije i književnosti, I, Sabrana dela Slobodana Jovanovića*, tom 11, Beograd 1991, str. 534.

Stjepan Radić, koji je postao vođa hrvatske opozicije, samo nekoliko dana posle 1. decembra 1918. dao je izjavu »o činu nepriznavanja« jugoslovenske države i »pravu Hrvatske na nezavisnost«. Za »jugoslovensku saveznu neutralnu republiku Slovenaca, Hrvata, Srba i Bugara« izjasnio se prvi put 8. decembra 1920, u posebnoj rezoluciji, posle izbora za Ustavotvornu skupštinu, kada se Hrvatska pučka seljačka stranka transformisala u Hrvatsku republikansku seljačku stranku. Istog dana, stranka je u Zagrebu organizovala »pravu procesiju«, kojom je prilikom svirana himna Franji Josifu. Po mišljenju prof. Đorđa Stankovića, bile su to »političke manifestacije sračunato izvedene da ukažu na antidržavni i antijugoslovenski stav«. Kao prvi čovek hrvatske opozicije Stjepan Radić je punih sedam godina odbijao da dođe u Beograd i »podeli istorijsku odgovornost za unutrašnje konstituisanje prve zajedničke države jugoslovenskih naroda«. Sve do 1925. godine nije priznavao doneti Ustav i Kraljevinu SHS kao međunarodni subjekt.²⁵

Metode njegove nacionalno-političke borbe – bojkot Narodne skupštine, skupštinska apstinencija, konstituisanje Hrvatskog narodnog zastupstva obrazovanog od poslanika izabranih na teritoriji Hrvatske, odluke tog tela o nepriznavanju finansijskih i drugih obaveza nametnutih hrvatskom narodu, pristupanje HRSS Seljačkoj internacionali, a naročito obraćanje inostranstvu kao pokušaj postavljanja hrvatskog pitanja na međunarodnu scenu – zbunjivali su srpske političare i otvarali pitanje o granici dozvoljenog u jednoj opozicionoj politici. Za Nikolu Pašića pokušaj internacionalizovanja hrvatskog pitanja bio je »ravan izdaji«. ²⁶ Po mišljenju Milana Grola, pak, sredstva Stjepana Radića ostajala su demokratska i on se »u borbi s onim što se pripisivalo hegemoniji Srba... dovi-jao... na sve moguće, u suštini redovne načine«. Proširivanje propagande po celoj zemlji, stvaranje parlamentarnih blokova i prečanskog fronta, kao i traženje saveznika među nezadovoljnima u Makedoniji i Crnoj Gori, »uzbunjivalo je mnoge Srbe«, ali mu to »kao pravo, niko nije mogao osporiti«. ²⁷ Uz navođenje ovog mišljenja Milana Grola treba, međutim, reći i to da je izrečeno u godinama Drugog svetskog rata ili na njegovom kraju, u vreme u kojem se posle svih ozbiljnijih i tragičnijih događaja akcija Stjepana Radića činila bezopasnijom nego u trenutku dešavanja. Srpska opozicija je tada bila sklona da mu »oprosti« mnogo toga zato što je »isključivao frankovce i klerikalce« i što je verovala da u njegovim idejama postoji »neki magloviti, ali simpatični, slovenski osećaj«. ²⁸ Iza Stjepana Radića došao je Vlatko Maček, pod čijim je vodstvom HSS primila »sve«, nestalo je »slovenskog sentimentalizma« i sve se više sumnjalo da Hrvati »hoće jugoslovensku državu«. Vlatka Mačeka nasledio je Ante Pavelić i u tom krugu Stjepan Radić je Srbima izgledao najprihvatljiviji. Ublažavano je ili čak potiskivano sećanje na probleme koje su u svim pokušajima saradnje sa njim pravili njegov neobuzdani temperament, neodmerena demagogija, nestalnost i politička promenljivost, zbog kojih su se demokrati povremeno uzdržavali od saradnje sa njim, a radikali ga smatrali »nemogućim saradnikom«. ²⁹ Istovremeno, najnovija istraživanja pokazuju da je Stjepan Radić, barem u ranim dvadesetim godinama,

²⁵ Đorđe Đ. Stanković, *Nikola Pašić i Hrvati (1918–1923)*, str. 15, 43, 50, 57, 65.

²⁶ *Isto*, str. 71.

²⁷ Milan Grol, *Iskušenja demokratije*, str. 57.

²⁸ Milan Grol, *Londonski dnevnik 1941–1945*, str. 482.

²⁹ Videti: Lazar Marković, *Jugoslovenska država i hrvatsko pitanje (1914–1929)*, Beograd 1935.

»pokazivao svoju stvarnu državničku i političku nezrelost, šovinizam i separatizam.«³⁰

Ako bismo parafrazirali mišljenje prof. Slobodana Jovanovića o jednom drugom vremenu, rekli bismo da se u Kraljevini (SHS) Jugoslaviji nije moglo govoriti o »čednosti parlamentarnih naravi«, jer su se i vlade i opozicija »osmelile da zloupotrebljuju svoja prava.«³¹ Međutim, čak ni u tako promenjenim okolnostima srpska opozicija nije mogla da u aktivnosti protiv vladajućih režima u svemu prati Stjepana Radića i Vlatka Mačeka. Skupštinska opstrukcija bila je jedno, a opstrukcija države nešto kvalitativno drugačije. U tome je bila suštinska razlika između srpske i hrvatske opozicije. Sve srpske partije, na vlasti ili u opoziciji, ostajale su državotvorne.

Prema sećanju Milana Gavrilovića, osećaj Jovana Jovanovića-Pižona za državu bio je njegov »najjači osećaj«. Smatrao je da država nije nešto izvan i iznad naroda, već snažno i čvrsto organizovan narod »s najdubljim i najširim korenom u njegovoj najdubljijoj i najširoj podlozi... u seljaštvu.«³² Sam Jovan Jovanović-Pižon pisao je o »izoštrenom osećanju« kod Srba »da je država sve i sva«, »oličenje onoga koji zemlju radi: Država sam ja i moja njiva.«³³ Po mišljenju Milana Gavrilovića, država je trebalo da svim njenim građanima bude »najjači osećaj.«³⁴ U svojim uspomename Ivan Meštrović je zabeležio njegove navodne reči, izgovorene 1924. godine, da je »država preča od svakog pojedinca« i od »svih Hrvata«, te da »krv mora pasti« da bi se videlo da li su jači Hrvati ili država.³⁵

Na liniji takvih mišljenja i ubedenja bili su i drugi srpski političari. Poslovičnim su postale reči Ljube Davidovića, ponavljane u mnogim njegovim izjavama i govorima, da su interesi države i naroda uvek iznad interesa stranaka. Verovatno najbolju analizu njegovog stava prema režimima i državi dao je Dragoljub Jovanović. »Iako mnogo češće opozicionar nego vladin čovek«, napisao je, »Davidović nikad nije bio rušilac. Iako je više napadao nego branio, njegova kritika nikada nije prelazila u razaranje. Njegovo opozicionarstvo moglo je ići do opstrukcije, nikada do defetizma.

Domaćin i rodoljub kao naši srednji i bogatiji seljaci, kojima je bio najbliži po duhu i naravi, Davidović nije umeo da se nemilosrdno okomi na protivnika. Radikali iz protivnog tabora nisu prezali u upotrebi oružja, čak i po cenu opšteg zla. Davidović je uvek strahovao da preko suprotne strane ne pogodi zajednicu, državu. Još više pozitivan na delu nego u reči, do kraja konstruktivan, on je za režime bez srama i stida često bio idealan opozicionar. Iskorišćavali su njegov socijalni nagon i njegovo nacionalno osećanje... Ne bojeći se nikakve razorne akcije sa njegove strane, rado su ga održavali u opozicionom stavu, bezopasnom za njih i za celinu. Time bi se možda moglo objasniti, da su Davidović i njegova

³⁰ Đorđe Đ. Stanković, *Nikola Pašić i Hrvati (1918–1923)*, str. 11. O mogućnosti različitog vrednovanja opozicionih aktivnosti videti: Branko Petranović, »Pojam izdaje u Jugoslaviji – između proizvoljnosti, relativizacije i naučne analize«, *Istorija 20. veka*, br. 1–2/1993, str. 217–216.

³¹ Slobodan Jovanović, *Vlada Aleksandra Obrenovića, I, Sabrana dela Slobodana Jovanovića*, tom 6, Beograd 1990, str. 25.

³² Milan Gavrilović, »Godišnjica smrti Predsednika Saveza zemljoradnika Jovana M. Jovanovića, *Težačko pravo*, br. 7, Banja Luka, 1. VII 1940.

³³ Jovan M. Jovanović, »Britanija i diktatori«, *SKG*, knj. LV, br. 3, 1. X 1938, str. 224.

³⁴ Kao nap. 32.

³⁵ Ivan Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Buenos Aires 1961, Zagreb 1969, str. 164.

stranka ostavljani po strani i onda kad se sa državne uprave sprovodila njihova politika«. ³⁶

Temelj ovakvom stavu, koji bi se mogao prenети i na dobar deo srpske demokratske opozicije, možemo naći u jednoj od ispovesti Ljube Davidovića, datoj na partijskom zboru u Umčarima: »Ja lično nikad neću prestati da mislim o narodu. Ja sam dužnik narodni, jer sam ponikao iz njegove sredine i od naroda sam dobio sve što jedan čovek može dobiti«. ³⁷

Srpska opozicija nastajala je posle poraza ili dobijanja nedovoljnog broja glasova na skupštinskim izborima, zbog nezadovoljstva nivoom demokratskog razvoja i socijalno-ekonomskim prilikama, potom i zbog zahteva za reviziju centralističkog Ustava, koji je po mišljenju mnogih bio prepreka rešavanju nacionalno-političkih problema. Suprotno tome, hrvatska opozicija izražavala je svoje nezadovoljstvo državom Jugoslavijom i njenim ustrojstvom, te je i težište zahteva koje je postavila bilo na rešavanju nacionalnog pitanja, odnosno pitanja državnog uređenja. U toj razlici bio je i koren njihovog različitog pristupa opozicionom angažmanu. Srpska strana je godinama isticala da je puna parlamentarna demokratija preduslov rešavanju svih ostalih problema, a hrvatska kako je taj demokratski zahtev samo politički manevar da se zadovoljenje nacionalnopolitičkih potraživanja Hrvata odloži za neka druga vremena. Sve do Drugog svetskog rata, hrvatsko političko vodstvo ostalo je imuno na insistiranje srpskih stranaka na demokratiji i stavu da svi problemi mogu biti rešeni jedino u demokratskom poretку. »Hrvatima čitavo to pitanje o šestojanuarskim režimima ne kaže ništa«, zapisao je ne bez gorčine Milan Grol. »Moje pridike o demokratskoj osnovi kao jedinog garantiji za zdrave odnose u svemu – oni slušaju kao teoriju. Ne kaže im ništa. Ništa nisu proživeli, ništa nisu dali za demokratski režim«. Kod Hrvata on je primećivao »odsustvo slobodarskih emocija«, a kod Srba da su »taj interes mnogi izdali«, ali bili svesni izdaje, jer su i u neverstvu »imali pojam o njemu«. Kod Hrvata u većini, pak, »gradanin nije postojao, ni država kao ustanova toga roda«. ³⁸ Upravo zato, srpska opozicija je bila i ostala pre svega građanska, a hrvatska nacionalna.

Sve do nastanka Banovine Hrvatske u avgustu 1939. godine, odnosno početka državnog preuređenja Kraljevine na nacionalnim osnovama i otvaranja srpskog pitanja, srpske građanske stranke nisu otvarale srpski nacionalni problem i osmišljavale nacionalni program. Posle Prvog svetskog rata Srbi su, naročito iz Srbije, izvršili ono što je prof. Slobodan Jovanović nazvao »nacionalnom demobilizacijom«, dajući time – u našoj historiografiji poslednjih godina sve češće korišćenu – kratku i slikovitu, ali preciznu definiciju stanja srpske nacionalne svesti. Po rečima Milana Grola, srpski nacionalizam, odnosno nacionalizam Srbije, bio je posle Prvog svetskog rata »već zasićen«. ³⁹ Njegov savremenik i veliki pobornik saradnje sa hrvatskom opozicijom, Dragoljub Jovanović, verovao je kako »Hrvati treba da hrvatuju«, ali da Srbi ne mogu da »srbuju«, jer su izašli iz faze nacionalnog romantizma. ⁴⁰ Preovladujuće srpsko mišljenje bilo je da je uje-

³⁶ Dragoljub Jovanović, *Ljubomir Davidović i seljaštvo*, »Nova Evropa«, knj. XXXIII, br. 8, 26. VIII 1940, str. 248.

³⁷ *Politika*, 15. IV 1936.

³⁸ Milan Grol, *Londonski dnevnik 1941–1945*, str. 459, 647.

³⁹ Milan Grol, *Iskušenja demokratije*, str. 55.

⁴⁰ Dragoljub Jovanović, *Političke uspomene*, knj. IV, str. 167 (rukopis pohranjen u Arhivu Jugoslavije).

dinjenjem nacionalno pitanje Srba rešeno, a potom se, s razlogom, pojavio strah da bi njegovo ponovno otvaranje pokrenulo niz drugih manjinskih, graničnih i drugih problema. Na drugoj strani, srpske demokratske stranke su sve svoje nade polagale u demokratski poredak, zagovarajući građansku, a ne nacionalnu državu. U njihovim se krugovima smatralo da garancije koje svakom pojedincu pruža sistem dosledno poštovane pune parlamentarne demokratije obezbeđuju i svaki narodni individualitet. Osvojivši demokratska prava u vremenu do 1914. godine, srpske stranke su verovala da je građanska država viši stepen društvene organizovanosti od nacionalnog i verskog. Ljuba Davidović je jednom prilikom » priznao « da verska i nacionalna osećanja idu » dublje u dušu nego demokratski principi«, ali se nadao da » idu vremena kada će i naš narod razumeti da treba da pođe za demokratskim principima«. ⁴¹

Pokazalo se, međutim, da demokratska načela nisu bila dovoljno jaka osnova čak ni za čvršća stranačka okupljanja onih partija koje su sve svoje nade polagale u donošenje liberalnih političkih zakona, a u uspostavljanju demokratskog sistema videle primarni interes države. Labave, nehomogene koalicije nisu mogle da otklone osećanje srpske stranačke razbijenosti. Započeto osujećenjem spajanja radikala i demokrata posle ujedinjenja, rastakanje srpskih stranaka nastavljeno je i u kasnijim godinama. Radikalna stranka se osipala i delila u više frakcija – pred Drugi svetski rat tvrdilo se da ih ima devet ⁴² – od kojih se gotovo svaka pozivala na nasleđe Nikole Pašića. Izdvajanjem grupe Svetozara Pribićevića 1923. godine podeljena je i Demokratska stranka. Ova podela i nastanak Samostalne demokratske stranke bili su mnogo više i dalekosežnije od uobičajenog, u stranačkoj praksi normalnog političkog neslaganja. Tim činom srpski narod je partijski i politički podeljen na Srbe iz Srbije i Srbe iz »preka«, a SDS je, počev od 1927. godine, kada je sa HSS oformila Seljačko-demokratsku koaliciju (SDK), pružila dragocenu pomoć hrvatskom nacionalnom vodstvu u njegovoj borbi sa Beogradom i protiv Beograda, postajući »malj« u rukama Zagreba. Upravo zato, Desimir Tošić je smatrao da će pojava SDS u našoj političkoj istoriji »verovatno u budućnosti (biti) predmet ispitivanja psihopatologije naših društvenih pojava«. ⁴³

Ukidanje parlamentarizma – »najveće vrednosti međuratne Jugoslavije« ⁴⁴ – i zavođenje režima lične vladavine kralja Aleksandra 1929. godine još su više rastrojili front srpskih stranaka. Dobrim delom razbijene, nisu uspele da se tokom naredne decenije oporave. Posle razgovora sa srpskim intelektualcima i opozicionim političarima Siton Watson je 1936. godine napisao da kralj Aleksandar nije ostvario svoje namere. Želeo je da slomi otpor Hrvata, a oni su »postali jači i složniji nego ikada prije«. Na drugoj strani, pokušao je da u državi ojača srpski elemenat, »a rezultat je bio potpuno rasulo srpskog političkog i partijskog života do te mjere da mu se ne može naći primjer u novijoj srpskoj historiji«. ⁴⁵

Navedeno mišljenje delio je i Milan Grol, koji se verovatno najviše od svih srpskih opozicionih političara bavio problemom demokratije u Kraljevini. Po njegovim rečima, »politička korupcija kralja Aleksandra, od godine 1926. nadalje,

⁴¹ AJ, z. Milan Stojadinović, 37 – Govor održan na zboru na Banjici, u Beogradu, 29. IV 1935.

⁴² Tvrđnju je na partijskom zboru održanom u Rumi izrekao Anta Radojević (*Politika*, 20. XI 1939).

⁴³ *Demokratija Milana Grola*, str. 25. Videti: Branislav Gligorijević, *n.d.*, str. 91–115.

⁴⁴ Branko Petranović, *Jugoslovensko iskustvo srpske nacionalne integracije*, str. 16.

⁴⁵ Memorandum Sitona Watsona (AJ, z. Jovan Jovanović-Pižon, 80–31–322).

ubacila (je) u normalno političko previranje u zemlji otrov, koji je zaustavio zdravu fermentaciju ideja, a od 6. januara 1929. zamračio stanje potpuno. Čitave generacije mladih ljudi nisu ni ušle u javni život, osim kroz pretsoblje policijskih činovnika, sreskih načelnika«. U tridesetim godinama, naročito pred Drugi svetski rat, većina mladih ljudi između 20 i 30 godina starosti nije znala za redovan politički život. U krugu građanskih partija politiku su vodili »stari« – Aca Stanojević, Ljuba Davidović, Jovan Jovanović-Pižon i »ljudi ne mnogo mladi od njih«, što je bio pokazatelj »iscedenosti građanskih partija«. Među mladim ljudima, oni koji su »žudno hteli« da se uključe u politiku i imali velika stremljenja »išli su u podzemnu akciju«. ⁴⁶

Kao najjača srpska opoziciona partija, Demokratska stranka nije uspevala da u opozicionoj borbi okupi veći deo inteligencije, mada je upravo u njenim redovima bilo najviše intelektualaca. Jedan deo inteligencije bio je angažovan u režimima, drugi je bio u prikrivenoj opoziciji, a ostatak – »u profesiji jednog skepticizma licemernog«, nije imao smelosti da se angažuje ni u građanskim ni u levičarskim partijama. Takvo političko ponašanje intelektualaca Milan Grol je nazvao »fatalnom izdajom znalaca«. ⁴⁷ U nemoći inteligencije video je »izvor... mnogim nedaćama u životu jednog seljačkog naroda«. ⁴⁸ Birokratizovana, neretko korumpirana, vladajućim režimima priklonjena i većim delom odnarođena inteligencija malo je šta dobrog mogla da učini. Odsustvo intelektualaca osećalo se i u stranačkom životu. Do Prvog svetskog rata, u kragujevačkom okrugu, »u srcu Šumadije«, poslanički kandidati bili su jedan za drugim Stojan Novaković, Jaša Prodanović i Jovan Skerlić. Poređenje te liste sa listom docnijih predstavnika iz istog okruga slikovito je, smatrao je Milan Grol, pokazivalo »tragediju našeg javnog života«. ⁴⁹

Erozija srpskih stranaka, kako vladajućih, tako i opozicionih, imala je za posledicu činjenicu da je o njima pisano sa sve više omaložavanja. U tom prezirnom tonu prednjačili su hrvatski političari i štampa, kojima su za takav stav dovoljno osnova davale unutarpartijske i međupartijske razmirice i sukobljavanja srpskih stranaka, praćene međusobnim ruženjem, klevetama, optužbama i nada sve nesposobnošću da se suprotnosti prevaziđu, a pred buduće birače izade sa zajedničkim političkim programom. U Zagrebu su otuda često izjednačavane sve srpske stranke – na vlasti i u opoziciji, mada su ove druge utrošile celu deceniju u pokušajima sporazumevanja sa hrvatskim političkim vodstvom.

U jednoj od svojih izjava Vlatko Maček je kazao kako mu se čini da se i kod srpske opozicije želja za sporazum sa Hrvatima svodi, kao i uvek, na želju za vladanje, »samo za vladu«. ⁵⁰ »Treba samo pogledati današnje političke prilike u Srbiji, da se vidi kako strančarstvo može zatrovati cijeli politički život«, smatrao je Milivoj Dežman. ⁵¹ Prema pisanju »Hrvatskog dnevnika«, politika i partizanstvo ubijali su i rastrojavali Srbiju, u kojoj su svi mislili na mandate, ministarske

⁴⁶ Milan Grol, *Londonski dnevnik 1941–1945*, str. 517–518, 619.

⁴⁷ *Isto*, str. 529.

⁴⁸ Milan Grol, *Današnji razgovori o reformama*, Kragujevac 1940, str. 19.

⁴⁹ Milan Grol, *Iskušenja demokratije*, str. 65. O birokratizaciji inteligencije i vladavini poluintelektualaca u političkom i kulturnom životu videti: Slobodan Jovanović, O kulturnom obrascu, *Iz istorije i književnosti*, II, str. 566–573.

⁵⁰ *Novosti*, Zagreb, 26. X 1936.

⁵¹ Milivoj Dežman, »Posleratne političke prilike u Hrvatskoj i odnos Hrvatske seljačke stranke prema građanstvu«, *Nova Evropa*, br. 8, 26. VIII 1940, str. 245.

položaje i unosne službe, a malo ko na narod.⁵² Politička organizacija Srba predstavljala je zbog toga problem prvog reda među svim unutrašnjim političkim problemima. »U Srbiji postoji nekoliko frakcija, za koje se pravo i ne zna koliku snagu stvarno predstavljaju«, pisao je ovaj list.⁵³ »Obzor« je podsećao na stranačke borbe srpskih partija u vremenu Prvog svetskog rata, na Solunski proces i podršku koju je celokupna srpska opozicija pružila Jugoslovenskom odboru u njegovom sukobu sa radikalima. Pitao je zašto bi partijske raspre prestale u Kraljevini, ako nisu prestajale ni u ratu i emigraciji. Prema tvrdnji ovog lista hrvatskog građanstva, među srbijanskim strankama »gotovo nikad nije ni bilo programatskih razlika, koje bi odavale neku suprotnu ideologiju. Sve su stranke srbovale i seljakovala, sve su bile za najradikalniju demokratiju, dok su bile u opoziciji, a sve su zaboravile sve svoje programe i obećanja, kad su došle na vladu«. Razrované do temelja, više nisu mogle da »starim frazama« i »starim metodama« održe pristalice na okupu.⁵⁴

Navedene ocene zagrebačkih političara i novina date su u periodu u kojem više nije bilo ni prividne saradnje između srpske i hrvatske opozicije, ali nisu mnogo oštrije od izjava i članaka iz ranijih godina. Pitamo se pri tome ne potvrđuju li i takva mišljenja zaključak prof. Đorđa Stankovića po kojem je »srpska opozicija pokazivala nedoraslost zadatku u ratnom i nezrelost u poratnom razdoblju«.⁵⁵

Slabost srpske opozicije bila je još vidljivija u njenom poređenju sa hrvatskom. Kao stožer okupljanja hrvatskih nacionalnih nezadovoljnika, HSS je bila najbolje organizovana seljačka stranka u Evropi. U njenim vrhovima delovala je ekipa »strukovnjaka«, koji su svojim zaduženjima pokrivali sve oblasti života Hrvata i predstavljali neku vrstu hrvatske vlade. Teritorije naseljene Hrvatima bile su obuhvaćene mrežom organizacija Seljačke i Gospodarske sloge, Hrvatske seljačke i Građanske zaštite. Organizovani su »sudovi dobrih ljudi«, čijim su delovanjem zaobilaženi redovni sudovi državnih vlasti. Izdavano je nekoliko velikih listova, poput »Seljačkog doma« i »Hrvatskog dnevnika«, kao i mnoštvo lokalnih. Vlatko Maček je iz svog Kupinca rukovodio jednom totalitarnom strankom i moćnim nacionalnim pokretom kao neprikosnoveni vođa. Disciplina njegovih pristalica bila je vrlo visoka, a ilustruje je, pored mnogih drugih primera, i jedna izjava Juraja Šuteja, prvaka HSS. Zagrebačkom dopisniku »Pravde« on je »skrenuo... pažnju na to, kako beogradske novine pišu, da se ova ili ona stvar saznala iz krugova bliskih dr Mačeku. Takvih krugova nema... Ili kaže dr Maček ili ne kaže niko«.⁵⁶ Pripadnici hrvatskog nacionalnog pokreta bili su spremni na lično žrtvovanje za »hrvatsku stvar« i od tih je »žrtava« stvaran veliki nacionalni i politički kapital.

U odnosu na takav stepen stranačke i nacionalne organizovanosti politička snaga i uticaj srpske demokratske opozicije bili su pod velikim znakom pitanja. Partijske organizacije nestale su u periodu diktature, a članstvo se većim delom osulo, pristupajući režimskim strankama – najpre Jugoslovenskoj nacionalnoj stranci (JNS), a potom Jugoslovenskoj radikalnoj zajednici (JRZ). Stranačke discipline gotovo da više nije bilo; nepoštovanje odluka partijskog vođstva postalo je uobičajena pojava. Demokrata Vojko Čvrkić kandidovao se 1935. godine na

⁵² *Hrvatski dnevnik*, 9. III 1940.

⁵³ *Isto*, 16. XI 1940.

⁵⁴ *Obzor*, 1. V 1940.

⁵⁵ Đorđe Đ. Stanković, *Nikola Pašić i parlamentarizam u Srbiji i Jugoslaviji*, str. 24.

⁵⁶ *AJ*, z. Milan Stojadinović, 37 – Izveštaj UGB od 8. IV 1936.

vladinoj listi u ljubičkom srezu u kojem je kandidat opozicije bio Ljuba Davidović, vodio kampanju protiv svog stranačkog šefa i pobedio ga, a potom ponovo bio primljen u stranku.⁵⁷ Nije bilo redovne partijske štampe; oduzete su partijske imovine. Sa izuzetkom Dragoljuba Jovanovića, nekolicine njegovih pristalica i manjeg broja mlađih ljudi, većina članstva srpske opozicije izbegavala je da u sukobu sa režimom pređe »dozvoljenu granicu«. Po rečima Nedeljka Divca, bilo je to opozicionarstvo »do zatvorskih vrata«⁵⁸, ali i deo »građanskog« uverenja o metodama političke borbe. Vodstvo opozicije činili su mahom stariji političari, neskloni revolucionarnim potezima i otvorenim sporovima. Nespremnost većine građanskih političara da se izlože neugodnostima policijskih prisмотра, sudskih odluka i ugrožene egzistencije, preplitala se sa očekivanjem da će biti moguće doći na vlast legalnim demokratskim putem, kao i sa strahom da režim može biti i pogoršan, a suviše radikalan stav izazvati neželjene »meteže u narodu«.

Otvarajući politički zbor u Kragujevcu, 25. avgusta 1935. godine, u vreme kada je srpska opozicija verovatno bila na vrhuncu moći, prvak demokrata Dragoljub Milovanović-Bena pozvao je prisutne da održe red i disciplinu, kako bi »merodavnim faktorima pokazali da su sposobni da prime vlast«.⁵⁹

Prema viđenju Dragoljuba Jovanovića, Milan Grol i Božidar Vlajić su, kao oprezni političari, »zahtevali da se ostane u šancu, da se čuva stečeno, sve dok velike demokratije ne povedu borbu na glavnim frontovima... Grol se čak bojao da ne uplašimo buržoaziju i ne oteramo je u reakciju i fašizam, i da ne damo povoda Musoliniju i Hitleru da zagaze u našu zemlju. Ko ide suviše levo, govorio je, naročito sa demagoškim parolama u narodu, taj radi za desnicu, domaću i stranu. Nikakvo levičarstvo, a naročito ne 'demagogija'«. ⁶⁰ U toku nekoliko godina razmišljao je o primeru Španije, strahujući da bi slična sudbina mogla zadesiti i Jugoslaviju.⁶¹

Vodstvo demokrata insistiralo je na »disciplinovanosti« i umerenosti u svemu, a postupnosti reformi i promena pogotovo. Sa vodstvom radikala i zemljoradnika obraćalo se memorandumima i pismima knezu Pavlu, upozoravajući ga na ozbiljnost višestruke krize u zemlji i opasnost od skretanja masa »u levo«. U svim tim obraćanjima izlaz je tražen u poretku pune parlamentarne demokratije i vladi stranaka koje imaju »koren u narodu«.⁶²

Zbog takvih stavova srpska opozicija se uglavnom opredeljivala za »legalne«, uobičajene metode političke borbe. Mada je nivo političke kulture bio relativno nizak, opoziciona vodstva sačuvala su svest o »parlamentarnom formalizmu« i »pravilnostima igre«.⁶³ U njima je, međutim, jedna od novina postala

⁵⁷ *Politika*, 7. V 1935; Ivan Ribar, *Politički zapisi*, II, Beograd 1948, str. 180.

⁵⁸ Dragoljub Jovanović, *Ljudi, ljudi...*, str. 22.

⁵⁹ *Jadranski dnevnik*, 26. VIII 1935.

⁶⁰ Dragoljub Jovanović, *Političke uspomene*, knj. V, str. 41.

⁶¹ Videti: Milan Grol, »Prosvećivanje i oslobođenje«, *Naša stvarnost*, br. 5–6, januar–februar 1937, str. 7–14.

⁶² AJ, z. Jovan Jovanović-Pižon, 80–31–431; Isto, z. Ljubomir Davidović (građa iz Arhiva CK SKJ), dok. br. 99, 100. Srpska opozicija, izuzev Republikanske stranke, nikada nije išla protiv monarhije, što ne znači da joj je potpuno bila odana i da nije bilo posrednih zamerki. Kao takav vid političke opomene i prekora shvatili smo članak Jovana Jovanovića-Pižona o engleskoj monarhiji u kome su pobrojane njene dobre strane, a posebno sve ono što engleski kralj »ne može da čini«, posle čega je zaključeno kako je Engleska »danas najslobodnija zemlja na svetu«. Neizvedeno poređenje sa pravima monarha u Kraljevini Jugoslaviji dalo bi poraznu sliku. Videti: Jovan M. Jovanović, »Englezi i monarhija«, *SKG*, knj. LI, br. 3, 1. juni 1937, str. 212–215.

⁶³ Videti: Slobodan Jovanović, *Radikali i samostalci*, str. 535–536.

skupštinska apstinencija, usvojena dobrim delom pod uticajem hrvatske opozicije. Najpre je na skupštinskim izborima 1931. usvojena izborna, a posle izbora 1935. godine i skupštinska apstinencija. Na ovim izborima demokrati i zemljoradnici istakli su svoje kandidate na zajedničkoj opozicionoj listi Vlatka Mačeka, na kojoj su još bili SDK i JMO. Prema izjavi Miroslava Krleže, datoj »pod diskrecijom« jednom članu KPJ, HSS se za bojkotovanje Skupštine opredelila i pre izbora, bez obzira na njihov ishod, rešena da sazove Hrvatsko narodno zastupstvo.⁶⁴ Dragoljub Jovanović svedoči da je Vlatko Maček bio odlučno protiv učešća u radu Skupštine, odbijajući predloge da to učinc, sa njegovom »privolom«, samo srpski poslanici ili barem sam vođa zemljoradničke levice, koji je dobio poslanički mandat. »Rekao sam«, napisao je Dragoljub Jovanović, »da ću se pokoriti toj odluci, ali da je smatram pogrešnom. Srpske mase nam nikad neće oprostiti taj postupak posle onako oštre borbe. Maček je smao slegao ramenima. Time je razgovor bio završen.«⁶⁵ Prihvatajući zahtev SDK da se ne traži verifikacija mandata i ne ulazi u Skupštinu, vodstva demokrata i zemljoradnika odlučila su se za nešto što je do tada bilo strano političkim partijama u Srbiji. Prevagnula je, međutim, želja da se ne remete odnosi sa SDK i činjenica da bi u protivnom u skupštinskom radu učestvovali sa svega 10 poslanika, koliko su na izborima dobili.

Neslaganje sa SDK ispoljilo se, ipak, pri pokušaju da se razlozi skupštinske apstinencije saopštenjem objasne biračima. Demokrati i zemljoradnici su hteli da se istakne kako bojkotovanje Skupštine ne znači »apstinenciju prema državi« i da se postavi zahtev za uspostavljanje demokratskog sistema. Iz tog neslaganja nastale su dve rezolucije – zajednička od 30. maja i posebna rezolucija SDK od 2. juna 1935. godine.⁶⁶

Odluka o apstinenciji naišla je na nerazumevanje pristalica srpske opozicije, a sumnje u njenu opravdanost povećalo je odbijanje vlade Milana Stojadinovića da sprovede nove skupštinske izbore. Posle duže rasprave početkom 1937. godine, četvorica poslanika odlučila su, bez odobrenja stranačkih vodstava, da predaju svoja punomoćja i zatraže njihovu verifikaciju.⁶⁷

Posle decembarskih skupštinskih izbora 1938. godine SDK se ponovo opredelila za apstinenciju, a srpska opozicija – ponovo njen izborni koalicioni partner, za učestvovanje u radu Skupštine. Izvori nam, međutim, ne daju dovoljno podataka za analizu ove odluke.⁶⁸

Na decembarskim izborima srpska opozicija je napravila još jedan neočekivani politički potez. Odbijajući saradnju Jugoslovenske republikanske stranke, vodstva radikala, demokrata i zemljoradnika (Udružena opozicija) primila su u svoje redove JNS, zapamćenu kao nosioca šestojanuarskog režima i beskrupuloznog protivnika opozicije na petomajskim skupštinskim izborima 1935. godine. Godinama gotovo da nije bilo skupa, konferencije ili zbora na kojima prvaci opozicije nisu najtežim rečima govorili o JNS. Smatrali su je utemeljivačem »šestojanuarskog zla«, zbog čega je oštrina kritike koju su joj upućivali ponekad bila veća

⁶⁴ AJ, f. Komunistička internacionala, 1935/159.

⁶⁵ Dragoljub Jovanović, *Političke uspomene*, knj. III, str. 132–134.

⁶⁶ AJ, z. Ljubomir Davidović, dok. br. 96; *Politika*, 5. jun 1935; Ferdo Čulinović, *Dokumenti o Jugoslaviji*, Zagreb 1968, str. 328–329; Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam – ideje i stvarnost*, I, Beograd 1987, str. 345–346; Todor Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929–1935*, Beograd 1969, str. 315–316.

⁶⁷ Videti: Mira Radojević, *Udružena opozicija 1935–1939*, Beograd 1994, str. 91–92.

⁶⁸ *Isto*.

od one kojoj su podvrgavali u to vreme vladajuću JRZ. Demokratski »Odjek« pitao je u jednom svom uvodniku »Ko je JNS?« i odgovarao: »Brlog koji je ona olujina od pre nekoliko godina nanela u naše političke vode, zagadila ih i zamutila. Goru skupinu zemlja nije zapamtila, ni alapljivije krdo državno solilo videlo... Ta družina nema načela koja ne bi izneverila, ni gospodara koga ne bi služila. Sve za vlast, pa i čast...« Po mišljenju »Odjeka«, JNS je zemlju dovela u težak položaj, naravi i običaje iskvarila, a tekovine naroda kompromitovala.⁶⁹ Članove njenog vodstva Dragomir Ikončić je zvao »grobarima naših sloboda« i poručivao im: »Bukagije vam ne ginu.«⁷⁰

Sa takvom JNS, posle tako teških optužbi i višegodišnjeg neprijateljstva, opozicija je paktirala na izborima. Postignuti sporazum pravdan je pristajanjem JNS na postavljene uslove i potrebom dobijanja što većeg broja glasova, ali je i dalje nailazio na neodobravanje. Njegovi kritičari u srpskim redovima posebno su isticali moralnu stranu pitanja. Pred »ovom čudovišnom, beznačelnom i politički nemoralnom spregom« Jaša Prodanović je – veran sebi, doviknuo: »Čudne bruke, grдне mješavine!... združio se Turčin s Crnogorcem,... ujedno su ovcе i kurjaci.«⁷¹ Prema mišljenju Dragoljuba Jovanovića, ako je Vlatku Mačeku bilo svejedno kakvi će mu Srbi davati glasove, trebalo je da bude važno srpskoj opoziciji, jer se u srpskim masama takvim sporazumima gubila »vera u politiku, političare, politički moral.«⁷² Slično je reagovala i levica u Demokratskoj stranci, zaključujući da niko, pa ni Vlatko Maček, sa kojim se saradivalo još od 6. januara 1929, ne može od srpske opozicije zahtevati da ubija »svaki politički moral i svaki kriterijum kod Srba.«⁷³

Nije li on, međutim, u izvesnom smislu već bio »ubijen«? Dve decenije srpskih stranačkih podela, niza pogrešnih poteza, političkog slepila, nezrelosti i istorijske neodgovornosti nisu mogli pružati svetliju sliku. Primeri pojedinačne visoke demokratske, nacionalne i državne svesti, dobre volje i plemenitih napora, nisu uspevali da mnogo toga promene. Opšti utisak bio je da srpske političke stranke nisu imale dovoljno mudrosti i snage za situaciju u kojoj su se nalazile. Pitanje je, međutim, u kolikoj su je meri same stvarale. U poređenju sa srpskim strankama, hrvatska opozicija oko HSS pokazala je – sa manje političkog iskustva, daleko više političke veštine, čiji izvor možemo tražiti u postavljenom nacionalnom cilju i upornom traženju sredstava za njegovo ostvarenje.

⁶⁹ *Odjek*, br. 2, 9. VII 1936.

⁷⁰ *Isto*, br. 16, 15. X 1936.

⁷¹ Citirano prema: Ivan Ribar, *n.d.*, knj. IV, str. 25.

⁷² Dragoljub Jovanović, *Političke uspomene*, knj. V, str. 43.

⁷³ Članci: 5. maj i 11. decembar, JNS i UO, *Socijalni vesnik*, br. 1. Više: Ljubo Boban, *Sporazum Cvetković-Maček*, Beograd 1965, str. 52; Ljubo Boban, *Maček i politika HSS 1929–1941*, I, Zagreb 1974, str. 362.

MIRA RADOJEVIĆ

POLITICAL OPPOSITION IN THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA (SHS)

Summary

Political opposition is an integral part of any regime, democratic or not. In the Kingdom of Yugoslavia (SHS),* the Opposition reflected the ethnic makeup of the country and was consequently divided into the Croatian, Serbian, Slovenian and other groups. The various groups forming the Opposition were clearly made according to the ethnic principle, yet the reasons for the constitution of the Serbian and the Croat Opposition groups, for instance, were quite different. The Serbian Opposition grew around the Serbs' discontent with the regime, political rights restrictions, the constitution, socio-economic problems and other similar issues. The origin of the Croatian Opposition, on the other hand, lay in general national and political dissatisfaction with the existing form of government, developing with time into resistance to the Yugoslav state as such. An illustrative example of this is the fact that the major Croatian party did not acknowledge the Yugoslav kingdom for a full seven years.

The Serbian Opposition concentrated on general civic issues, whereas the Croatians concerned themselves far more with ethnic and national questions. This affected the methods of their political struggle, making them essentially different. Serbian parties of the Opposition, contrary to their Croatian counterpart, never took their activity as far as obstructing the functioning of the state. In the course of the Second World War, however, it became clear that the Croatian Opposition was far better organized and both nationally and politically more accomplished.

* Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS) – Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes.